

साहित्य
प्रतिष्ठान

वेरुळ

डॉ. प्रभाकर देव (M.A. PhD hist)

छायाचित्रे - आनंद माने

वेरूळ

लेखक : डॉ प्रभाकर देव (MA, Ph.D.), नांदेड

छायाचित्रण : आनंद माने (BE, MBA), सोलापूर

ई साहित्य प्रतिष्ठान

वेरुळ

डॉ. प्रभाकर देव
आनंद माने

वेरुळ

लेखक – डॉ. प्रभाकर देव

भ्रमणध्वनी - ९७३०१४६४१५

मुखपृष्ठ – अमृता ढगे

छायाचित्रण – आनंद माने

भ्रमणध्वनी - ९८३३८४४९९४

e Sahity Pratishthan®

eleventh floor
eternity, G1102
eastern express highway
Thane. 400604
Ph : 9869674820

esahity@gmail.com
www.esahity.com
www.ednyaneshwari.com
<http://etyarth.blogspot.in/>
<http://esahityapratishthan.blogspot.in/>
www.marathiriyasat.com

ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com

विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध

आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ्रॉरवर्ड करू शकता.

हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई साहित्य प्रतिष्ठानची परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क कवीकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण किंवा नाटक, सिनेमा, सिरियल, स्टेज शो किंवा तत्सम रुपांतर किंवा भाषांतर करण्यासाठी कवीची परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

©esahity Pratishthan® 2012

लेखकाची ओळख -

नाव:- प्रभाकर रघुनाथ देव

पत्ता:- ६१-अ, रघुकूल , गणेश नगर , नान्देड

Ph.no:- 02462-250981, mob no:- 97301 46415

जन्म:- २०-०२-१९३७ (औरंगाबाद)

पदव्युत्तर:- M.A.(Hist.) १९६१ (मराठवाडा विद्यापीठ, औ.)

१९७२- P.hd. प्रदान (मराठवाड्यातील शिल्पस्थापत्य कलेवरील प्रबन्धावर)

इतर:-

* बलभिम महाविद्यालय, बीड येथे इतिहास प्राध्यापक(१९६१-७१)

* यशवन्त महाविद्यालय नांदेड येथे इतिहास अध्यापन व सन्शोधन विभागात प्रोफेसर पदी काम १९७१-९१

* १९९७ प्राध्यापक म्हणून निवृत्त

- * इतिहास लेखन व सन्शोधनात सक्रिय
- * महाराष्ट्र इतिहास परिषदेचे माजी उपाध्यक्ष
- * महाराष्ट्र इतिहास परिषदेचे परिषदेचे सन्स्थापक अध्यक्ष
- * गोदातीर इतिहास संशोधन मंडळ नांदेड, अध्यक्ष
- * नरहर कुरून्दकर प्रगत अध्ययन व संशोधन केन्द्र, सन्चालक पद
- * INTACH, Nanded chapter चे conveyer
- * भारत इतिहास सन्शोधन मण्डळ व All India History Congress चे आजीव सदस्य
- * आकाशवाणी नांदेड, औरंगाबाद, परभणी येथे व्याख्याने
 - * कालाओघात दडलेल नांदेड
 - * मराठवाड्यातील राजकीय स्तित्यन्तर
- या सारखी व्याख्याने
- * सह्याद्री channel वर मुलाखत व E-TV वर प्रासंगिक bites (shots).

प्रकाशीत ग्रंथांची नावे:-

- * प्राचीन भारतीय संस्कृती [१९६८] (Vinus pub.,Pune)
- * आधुनिक चीन आणि जापान इतिहास व राजकारण [१९७८],शारदा प्रकाशन, नागपुर
- * अग्नेय अशियाई राष्ट्रान्वा इतिहास ,विद्या प्रकाशन,नागपुर
- * Temples of Marathwada (A study in art architecture),[1986] (publication skill, jaipur)
- * इतिहास एक शास्त्र, कल्पना प्रकाशन, नांदेड
- * इतिहास सन्शोधन पद्धती व प्रक्रिया, कल्पना प्रकाशन, नांदेड
- * आधुनिक भारत,(विश्वभारती प्र.,लातुर)[1998]
- * इतिहास शास्त्र सन्शोधन, अध्यापन आणि लेखन परम्परा, Braintonic pub, Nashik.
- * कन्धार एक ऐतिहासिक शहर, महाराष्ट्र शासन पुरातत्व सन्वनालय ,मुम्बई प्र. केन्द्र.
- * Heritage Nanded, INTACH pub. [2008]
- * प्राचीन भारत , विद्या बूक्स,नागपुर [१९९५]

- * नांदेड जिल्हा gazitier या ग्रन्थात नांदेड चा मध्ययुगिन आणि आधुनिक इतिहास रेखटनारे लेखन सहाय्य
- * Maharashtra Unlimitted या Eng. quartely मध्ये Footprints of an ancient capital,Kandhar या शिर्षकाचा लेख प्रकाशित
- * आणखी इतर ५ पुस्तके प्रकाशीत
- * जवळपास १०० सन्शोधन पर लेख, सन्शोधन पत्रिका आणि दिवाळी अंक प्रकाशित

संपादन / सहसंपादन :-

- *स्थानिक इतिहास आणि साहित्य एक शोध, नांदेड, (रौप्य महोत्सव समिती प्रकाशन, नांदेड)
- * गोदाखोरे इतिहास आणि सन्स्कृती,(दिनकर कोराप्ते प्रकाशन ,औ.)
- * हैद्राबाद मूक्तिसन्ग्राम , स्वातंत्र्य सैनिकांच्या मौक्तिक नोंदी आणि Hydrabad Freedom struggle ,selected documents in oral history,(स्वा.रा.ति.म.वि. प्रकाशन)

लेखकाची ओळख नातीच्या लेखणीतून -

वेरूळचे शिल्पवैभव या ई-बुकाचे लेखक डॉ. प्रभाकर देव यांची मी नात. पाचवीत शिकते. परवा सामंतकाकांचा फोन आला आजोबांसाठी. मी घेतला.

त्यांनी विचारले " कोण बोलतय ? " " मी त्यांची नात " मी सांगितले.

ते म्हणाले, " मला तुझ्या आजोबांची ओळख हवी. तू आजोबांना ओळखतेस का ? "

मी विचार केला ... अरे असा कसा प्रश्न ? ज्यांच्या अंगाखांद्यावर मी खेळले त्या माझ्या आजोबांना मी नाही ओळखणार ?

मी ठणकावून म्हणाले " हो. ओळखते ना. "

खरंतर त्यांना ओळखत नाही, असं क्वचितच कुणी असेल. ते इतिहास संशोधक आणि लेखक आहेत.

त्यांच्या लेखनातून अनेकांपर्यंत ते पोहचले आहेत. महाराष्ट्रभर त्यांचे विद्यार्थी आहेत. इतिहास परिषदा, सभा संमेलने, या निमित्त त्यांची भटकंती चालू असते. आकाशवाणीवरील व्याख्याने, टीव्ही वरील मुलाखतीतून अनेकदा त्यांची ओळख झाली आहे.

मला आणि अमेयाला ते सुंदर गोष्टी सांगतात. मला त्यांच्या इतिहासातील गोष्टी आवडतात. आम्ही त्यांच्या सोबत वेरूळ

पाहिलंय. वेरूळ कसं पहायचं हे त्यांच्याकडूनच शिकावं.

आता बघा ना या ई-बुकातून तुम्हालाही माझ्या आजोबांची नव्याने ओळख होईल.

- कु. ईशिता प्रमोद देव

वेरुळ

डॉ. प्रभाकर देव
आनंद माने

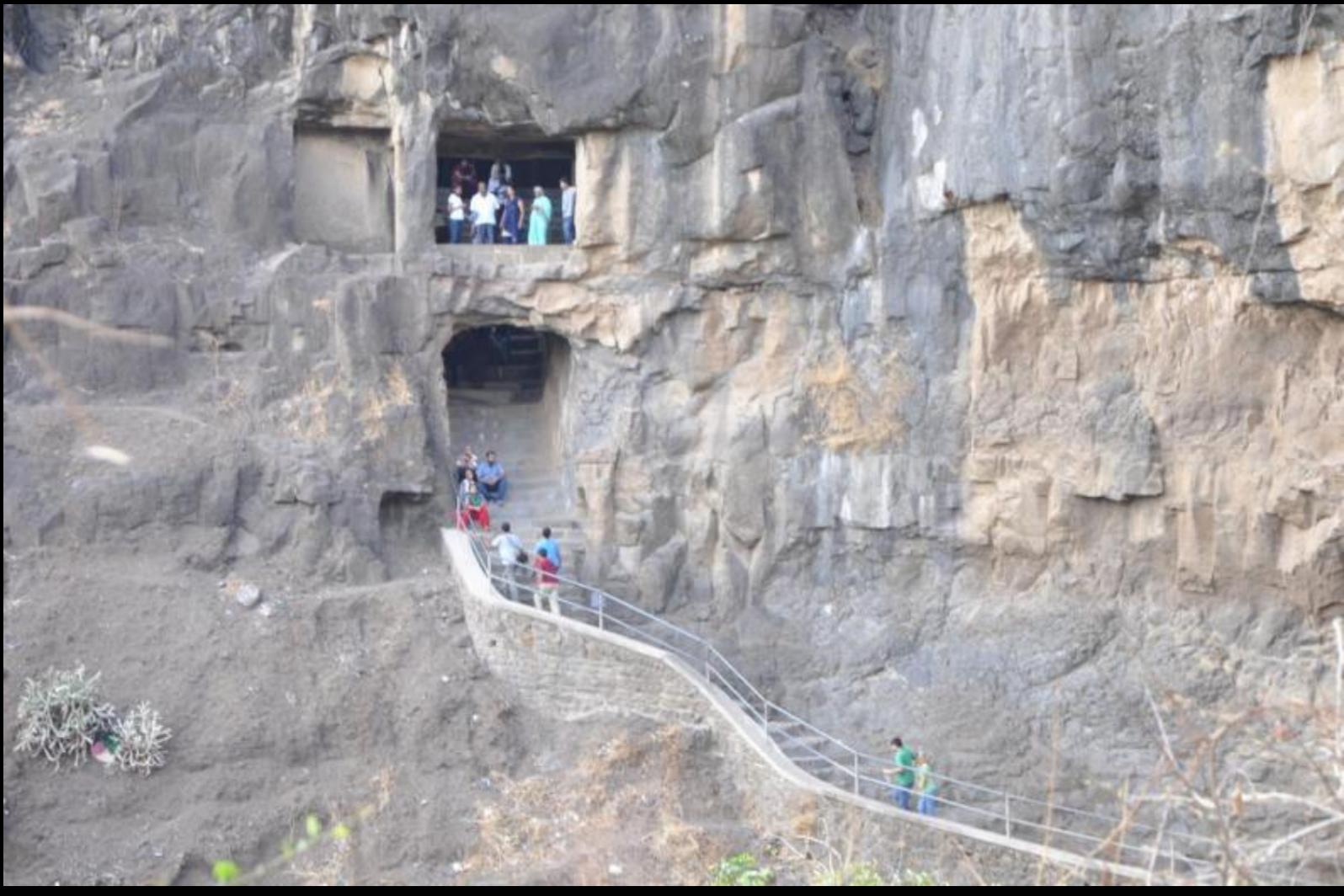
वेरुळ

ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com

शिल्प-स्थापत्य आविष्कार ही प्राचीन भारतीय कलेची श्रेष्ठतम अभिव्यक्ती. इसवी सनाच्या पहिल्या शतकापासून किंबहुना त्याही अगोदर काही शतकांपासून ही अभिव्यक्ती भारतात प्रकटू लागली. अभिव्यक्तीचे हे प्रकटीकरण होते अनामिकांकडून. असंख्य अनामिक कलाकार, गिरी कुहरातील प्रचंड कातळ खोदून या कला समाधीत मग्न झाले. दीड हजार वर्षे सातत्याने ही कलासमाधी राहिली.एका समर्थ कलासाधनेतून असंख्य कलास्वप्ने साकारली. या स्वप्नांनीच पाषाणातील कलास्वप्नांचे रूप धारण केले. पाषाणाला रूप देणारी समर्थ कला अभिव्यक्ती इथे सुरु झाली.

या अभिव्यक्तीनेच असंख्य कलास्वप्ने निर्मीली. ही कलास्वप्ने गिरीकुहरातील लेणी स्थापत्यातून जशी शिल्पबद्ध झाली तशीच ती गावकुसाजवळच्या मंदिराच्या अंगापांगावरही साकारली. निरनिराळ्या कलापरंपरा निर्माण झाल्या. खरंतर ही गुहामंदिरं आणि इतर देवालयां ही एकेकाळची कलाकेंद्रं. शिल्प, स्थापत्य, संगीत, नृत्य, नाट्य, गायन या सर्व कलांचे साधना केंद्र. या सर्व साधनेला होते धर्माचे अधिष्ठान. कलेची जाण असलेले जाणकार आश्रयदाते आणि मोलाच्या समर्थ अभिव्यक्ती करू शकणारे असंख्य अनामिक कलाकार. केवढा समसमा योग हा. ईश्वरोपासना ही कलोपासनाच मानली जाण्याचा हा काळ. याच काळातल्या कलासाधनेच्या असंख्य पाऊलखुणा आज पाषाणावर उमटलेल्या आढळतात. अशा पाषाण शिल्पांपैकी एक श्रेष्ठतम शिल्पमय काव्य वेरुळच्या परिसरात आजही पहायला मिळते.

कलादृष्टी असणा-यांसाठी वेरूळ हे एक समृद्ध कलादालनच ठरावे. धर्माच्या चरणी आपल्या श्रद्धा वाहणाऱ्या सश्रद्धांसाठीही इथे देवांची दाटी झालेली आढळेल. बुद्ध, बोधिसत्व, चैत्य विहार यांचे दर्शनही होईल. वर्धमान महावीर, पार्श्वनाथ इतर याक्षणी शिल्पही इथे दिसतील. पण ही देवता शिल्पं इथे असाह्य दैवतांच्या रुपांतच आहेत असं नव्हे तर ती आहेत प्रथमतः कलाकाराची समर्थ अभिव्यक्ती.

धर्मभक्ती पेक्षा कलासक्तांची जाण अधिक्याने देणारी निर्मीती म्हणजे हा सारा शिल्पसंभार, तेंव्हा वेरुळला जायचे ते कुठल्यातरी धर्मप्रेरणेने प्रेरित होऊन नव्हे. तसे गेलात तर कदाचित मोठा भ्रमनिरास होईल. धर्मप्रेरणा इथे कलास्त्रोत बनून उरलेली दिसेल. म्हणूनच केवळ सश्रद्ध मन असेल तर वेरुळचा आस्वाद घेता येणार नाही. वेरुळ एक निर्जीव सोपस्कार वाटेल. कलेचा आस्वाद घेण्यासाठी एक कलासक्त मन हवे. ते असेल आणि कलाआविष्कार, कलासाधना कलेच्या अभिव्यक्तीतील सामर्थ्य जाणून घेण्याची तयारी असेल तर वेरुळच्या लेण्यातील सारा शिल्पाविष्कार जिवंत होउन उठेल. या पाषाणातील कलास्वप्नांना जाग आल्याचे तुम्हाला जाणवेल. एक जीवंत काव्यच तुमच्या पुढे साकारेल. वेरुळच्या काही लेण्यांमधून धीरगंभीर अशा आवाजात 'बुद्धम सरणम गच्छामी' चे स्वर ऐकू येऊ लागतील. तर कैलासातून शिवतांडवाचे झंकार उमटतील.

वेरुळ

डॉ. प्रभाकर देव
आनंद माने

ई साहित्य

.esahity.com

पलीकडच्या जैन लेण्यांमधून शांतीचा उद्घोषही कानी येईल. स्वर्गीचे सारे सौंदर्य मुर्तरूप घेऊन इथे आपल्या अस्तित्वाची प्रचिती देईल. निरनिराळ्या दैवतकथा जीवंत होऊन उठतील. या दैवत कथांचे अर्थ समजण्यासाठी मात्र काही प्रमाणात धार्मिक प्रेरणांची साथ हवीच. कथा विषयाचे आकलन असेल तर या कलास्वप्नातील अनेक प्रसंगही अर्थवाही होतील. केवळ धर्मानं हिंदू, बौद्ध, जैन असून इथे भागणार नाही. तर कलासक्त मन हवं. दैवतकथांची जाण हवी आणि कलास्वाद घेण्याचे औदार्य हवे.

वेरुळ ही जगप्रसिद्ध लेणी. आजपासून दीडहजार वर्षांपूर्वी इथली कलासाधना सुरु झाली. ६ व्या शतकापासून ते बाराव्या शतकापर्यंत म्हणजे सहाशे-सातशे वर्षे शिल्प स्थापत्य आविष्कार होत राहिला. अनामिक कलाकारांच्या असंख्य पिढ्या या कलायज्ञात सामील झाल्या. अनेकांना शिल्पकलेचं, मुर्तीकलेचं बाळकडूच इथे मिळालं. कलाकारांच्या अंगाखांद्यावर खेळणारी त्यांची मुलंही या कलासक्त वातावरणातच वाढली. आणि श्रेष्ठतम आविष्कार करण्याच्या जिद्दीनं त्यांनीही कलाविष्कारच आपला धर्म मानला. अप्रतिम मुर्तीवैभव निर्माण झालं.

आजच्यासारखी अत्याधुनिक अवजड अशी कोणतीही यंत्र सामुग्री उपलब्ध नसताना, हजार दीड हजार वर्षांपूर्वीच्या भारतीय कलाकारांनी हा स्थापत्य कलाविष्कार कसा घडवला असेल? या कल्पनेत आपण वेरुळच्या भव्य लेण्यासमोर येऊन उभे असतो. वेरुळच्या कलावैभवात जशी भव्यता आहे तशीच कलात्मक तरलताही आहे. ही कलात्मक तरलता, हळुवारपणा, मोहकता शिल्पकथेच्या रूपाने इथे अवतरते. अनेक भाव प्रकट होतात. सारे मूर्तीवैभव जिवंत होऊन उठते. सारी कलानिर्मीतीच दिव्यत्वाची प्रचिती देऊ लागते.

म्हणूनच बडोदा ताम्रपटातून ही लेणी ईश्वर निर्मीत असल्याचा भाव व्यक्त होतो. राष्ट्रकुट नृपती कर्क दुसरा याने दिलेल्या दानाच्या संदर्भातल्या या ताम्रपटातून या लेण्यांचे संदर्भ येतात. एलापूर पर्वतावर कृष्णराज नृपतीने एक आश्चर्यजनक देवालय बांधवले. ते पाहून देवही थक्क झाले. एवढेच नव्हे तर खुद्द शिल्पकार आणि स्थपतीही आश्चर्याने चकित झाले, एवढी भव्य कलाकृती आपण खरंच कशी निर्माण केली याचे कोडे त्यांना उलगडेना असे हा ताम्रपट म्हणतो, खरोखरच एवढी भावसमाधी या कलाकारांची लागली असेल की हे कलाकार सारं विसरून कलानिर्मीतीतच वेडे झाले. ही समाधी संपल्यानंतर साहजिकच या कलानिर्मीतीचं त्यांनाही आश्चर्य वाटले त्यात नवल ते काय.

वेरुळच्या लेणी समुहात एकूण ३४ लेणी आहेत. लेणीक्रमांक १ ते १२ लेणी बौद्ध कला आविष्कार घडवतात. या कला आविष्काराला बौद्ध हे नाव एवढ्याचसाठी द्यायचं की या कला अभिव्यक्तीचा विषय बुद्धचरित, बोधिसत्वकथा आणि इतर बुद्ध दैवतकथा असा आहे. लेणीक्रमांक १३ ते २९ ही सतरा लेणी हिंदू कला अभिव्यक्ती म्हणून समजायची. कारण हिंदू दैवतकथा, पुराणकथा हा येथील कलाविष्काराचा विषय आहे. तर लेणीक्रमांक ३० ते ३४ अशी पाच लेणी वर्धमान महावीर, पार्श्वनाथ बाहुबली आदींच्या अप्रतिम मुर्तीचा आविष्कार घडवतात. अनेक जैन दैवतकथा इथे शिल्पविश्वात अजरामर झाल्या, म्हणूनच यांना जैन लेणी असे संबोधन प्राप्त झाले.

औरंगाबादेहून आपण वेरुळला पोहचलो की अगदी लेणी क्र १६, जगप्रसिद्ध अशा 'कैलास' लेणी पर्यंत सरळ रस्त्याने आपण येऊ शकतो. समोर दक्षिणोत्तर असा प्रचंड एलापूरचा डोंगर आडवा उभा दिसतो. या डोंगराच्या जवळपास दोन किलोमीटरच्या लांबीत घडलेल्या कलाविष्काराचे दालनच आपली वाट पाहात या लेण्याच्या स्वरूपात उभे असते. ही लेणी म्हणजे दिव्यभव्य असे कलादालनच. या कलादालनाचा प्रारंभ होतो लेणी क्रमांक १ पासून, यात लक्षणीय असे काही नाही. स्थापत्याची भव्यता आहे. प्रचंड कातळ खोदून एक लेणी कोरलीय. कदाचित अनामिक कलाकारांच्या वास्तव्यासाठीही असेल, इथे शिल्पाविष्कार मात्र अजिबात नाही.

लेणी क्रमांक २ मात्र खरोखर फ़ार प्रेक्षणीय आहे. बारा खांबी प्रचंड मंडप. समोरच्या गर्भगृहात सिद्धार्थ गौतम बुद्धांची धीरगंभीर मुर्ती, बाजूला बोधिसत्व. यात पाहण्यासारखे आहे, ते मंडपाच्या दोन्ही भिंतीवरील शिल्पकाम दोन्ही बाजूला मुर्ती आहेत. एकाच आकाराच्या पाच पाच बुद्धमुर्ती इथे आढळतील. मुर्तीच्या आविष्कारातील निरनिराळे टप्पेच इथे दिसतात. प्रथम खडकाचा भाग मुर्तीच्या आकारात ढोबळ मानाने कोरून काढणे, त्याला टप्प्याटप्प्याने नेमकेपणा देत देत त्यातून अप्रतिम मुर्ती आविष्कार घडवणे हे इथे विस्ताराने पाहता येते. या लेणीतील 'तारा' ही बोधिसत्वाची मुर्ती मन वेधून घेते तारा ही पद्मपाणि अवलोकीतेश्वरा सारखीच पद्मधारिणी आहे. अशा अनेक बोधिसत्व मुर्ती वेरुळच्या शिल्पवैभवात आढळतील.

वज्रपाणि, मैत्रेयी पद्मपाणि, ज्ञानकेतू स्थिरचक्र, असे अनेक बोधिसत्व वेरुळच्या कलाकारांनी शिल्पबद्ध केले. या लेणीत आहे ती फ्रक्त तारा. पुढील तीन लेण्यांमध्ये पाहण्यासारखे विशेष असे काही नाही. स्थापत्याची भव्यता आहेच. लेणीक्रमांक ५ हा तर वेरुळचा महाविहार. ११७ फ्रुट लंबीचे आणि ५८॥ फ्रुट रुंदीचे प्रचंड दालन. या दालनाच्या दोन्ही बाजूस भिक्षूंच्या वर्षावासासाठी (पावसाळ्यातील मुक्कामासाठी) खोल्या. प्रचंड दालनात मध्यभागी लंबच लंब असे ओटे आहेत. याच ओट्यावर बसून या महाविहारातील बौद्ध भिक्षू, 'बुद्धम शरणम गच्छामी' चा उद्घोष करित असतील. इथेच प्रत्युत समुत्पादा विषयीच्या (एक बौद्ध तत्त्व) चर्चा रंगल्या असतील. या लेणीतील प्रतिध्वनी ऐकण्यासारखा आहे. आवाज घुमतो, भरीव आणि धीरगंभीर अशा स्वरूपात इथे प्रतिध्वनी उमटतो. त्या काळाशी तादात्म्य पावण्याचे सामर्थ्य असेल तर या मंगल वातावरणाची प्रचिती आपणालाही येईल.

बौद्ध कलेचा अप्रतिम शिल्पाविष्कार दिसतो तो लेणी क्रमांक ६, १० आणि १२ मध्ये. लेणी क्र. ६ चा मुळचा प्रवेश भाग आज उद्ध्वस्त झालाय. या लेणीमधील विशेष लक्षणीय शिल्प म्हणजे महामयुरी, आणि हरितीची शिल्पं, महामयुरी ही एक बौद्ध देवतायतानीतील देवता. मोर हे तिचे वाहन. या देवतेचे अप्रतीम शिल्प या लेणीत आहे. अलंकरण, एकूण रचना सगळीच वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. महामयुरीच्या बाजूला चवरीधारिणी आहे तर खालच्या बाजूस एक भिक्षू मेजावर ग्रंथ ठेऊन वाचतो आहे, असे शिल्प दिसतेय.

लेणी क्र. ८ मधील शिल्पंही पाहण्यासारखी आहेत. इथे एक प्रचंड उदरधारी शिल्प आहे. हा आहे बौद्ध धर्मायतनातला जंभाल. तो आपल्या पत्नी हारितीसह इथे अवतरलाय.

हारिती याक्षिणीची कथा - हारिती ही याक्षिण लहान मुलांची रक्षणकर्ती देवता मानली जाते. म्हणूनच हारितीचे लक्षण ही मुलं बनली. हारितीची कथा अशी की मुळातली ही राक्षशीण. राजगृहातल्या मुलांवर हिच्या मुळे आनेक आपत्ती येत. हिला मुलं खायची सवय होती. गौतम बुद्धाने हिचे लग्न जंभालाशी लावून दिले. तिला ५०० मुलं झाली. तरीही तिची मुलं खाण्याची सवय काही गेली नाही. दुसऱ्याच्या दुःखाची जाणीवच तिला नव्हती. तेंव्हा गौतम बुद्धांनी एक दिवस तिचा आवडता मुलगा प्रियंकर यास आपल्या जवळच्या एका मृत्तीका पात्रात लपवून ठेवले. प्रियंकर दिसेना म्हणून हारितीचे मातृहृदय कळवळले. तेंव्हा बुद्धांनी तिला तिचा मुलगा प्रियंकर दिला आणि

उपदेश केला. तेंव्हापासून हारिती ही मुलांची रक्षणकर्ती बनली. या हारितीची गोष्ट इथे वेरुळच्या शिल्पवैभवात समर्थपणे शिल्पबद्ध झालेली दिसेल.

विश्वकर्मा किंवा सुतारलेणी - स्थापत्याचा अप्रतिम आविष्कार विश्वकर्मा लेणीच्या स्वरूपात इथे वेरुळात घडतो. दिव्यत्वाची प्रचिती येते. भव्यता नजरेत भरते. वास्तुस्थापत्याचा ओनामा ही इथेच गिरवला जातो. या लेणीच्या छताकडे पहा. या चैत्यगृहाचे छत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. कार्ले आणि भाज्या येथील लेण्यांप्रमाणेच हे छत आहे. पण इथे लाकडाच्या तुळ्यांच्या जागी दगडातूनच तुळ्या कोरून काढून लाकडी तुळ्यांचा आभास निर्माण केलाय. इथल्या ख-या स्थपतीचे कौशल्य दिसते ते इथे.

आजही आपण कौलारु सारखी डिझाईन आर सी सी स्ट्रक्चर मध्ये जसे काढतो तसाच हा प्रकार आहे.

लाकडाच्या वापरातील दगडातील प्रतिकृती विश्वकर्मात दिसतील. हे स्थपतीचे कसब आहे. या लेण्यातील शिल्पाविष्कार ही अप्रतिम आहे.

ही लेणी म्हणजे हिनयान आणि महायान या दोन्ही परंपरांचा समन्वय. इथे हिनयान परंपरेतला एक प्रचंड स्तूपही आहे आणि त्याच्यासमोर अतिशय भव्य अशी धीरगंभीर स्वरूपातील गौतम बुद्धांची मुर्तीही आहे. प्रलंबपाद आसनस्थ बुद्ध इथे धम्मचक्र प्रवर्तन मुद्रेत कोरण्यात आले आहेत. बोधिवृक्षाखाली ते आसनस्थ आहेत. बाजूला बोधिसत्व उभे आहेत. बोधिवृक्षावरून गंधर्व जोडपी पुष्पवृष्टी करताना दिसताहेत. या शिल्परचनेत कलाकारांची कल्पकता दिसते. बुद्धमुर्तीचे आलेखन अत्यंत समर्थपणे झालंय. सर्व महापुरुष लक्षण इथे स्पष्ट दिसताहेत. बोधिवृक्षाचे शिल्पांकनही रेखीव आहे. थोडीशी प्रतिकात्मकता इथे आलीय. या भव्य मुर्तीने या चैत्यगृहाला एक आगळे महत्व प्राप्त करून दिले आहे.

चैत्यगृहात असंख्य प्रतिध्वनी उमटतात. हे आणखी एक वैशिष्ट्य. धीरगंभीर आवाजात शांतीचा उद्घोष करा. ओंकार म्हणा. आपलाच ध्वनी या लेण्यातून प्रतिध्वनीच्या स्वरूपात येत राहतो. प्रत्यक्षात जेव्हा इथे उपासना होत असेल तेव्हाची दिव्यता आजही प्रचितीला येते. विश्वकर्मा लेणी दोन मजली आहे. दगडातून दोन दोन तीन तीन मजली लेण्या कोरणं ही साधी गोष्ट नाही याची जाणीव होऊन आपण आश्चर्यचकित होतो. इथेच या लेणीच्या दुसऱ्या मजल्यावर एक छोट्या मुर्तीखाली एक शिलालेख आहे.

*ये धर्म हेतुं प्रभवा हेतुं, तेथा तथागतो
ह्यवदतेशां च यो निरोध, एवंवादी महाश्रमण ।*

महाश्रमणाने सांगितलेला प्रत्युत्समुत्पाद विचार या शिलालेखात उल्लेखिलेला आहे. वरच्या मजल्यावरही निरनिराळ्या गंधर्वाची गणांची आणि बोधिसत्वांची अप्रतिम शिल्प आहेत.

शिल्पकलेचा असाच आविष्कार 'तीनताल' म्हणजे तीनमजली लेणी क्र ११ मध्ये पहायला मिळतो. एका प्रचंड वास्तुसमोर आपण उभे आहोत हे लेणी क्र ११ व १२ च्या जवळ आल्याबरोबर जाणवते. इथल्या स्थापत्यात भव्यतेची प्रचिती आहे. अतिभव्य असा सभामंडप पहायचा असेल तर या लेणीतील तिसऱ्या मजल्यावर जावे. प्रचंड असे ४२ खांब या मंडपात उभे आहेत.

११६' x ६४' अशा भव्य सभामंडपाच्या उत्तर व दक्षिण भिंतीलगत असलेल्या मातुषी बुद्धमुर्ती आपलं लक्ष वेधून घेतात. या मुर्ती वेगवेगळ्या झाडाखाली ध्यानस्थ बसलेल्या स्वरूपात कोरण्यात आल्या आहेत. डावीकडील मुर्ती अनुक्रमे विपारीच, शिखी, विश्वभू, क्रकुच्छंद, कनकमुनी, काश्यक आणि शाक्यसिंह मातुषी बुद्धाच्या आहेत. त्या पाटली, पुंडरिक, शाल, शिरिष, औदुंबर, वट आणि पिंपळ अशा निरनिराळ्या वृक्षाखाली ध्यानस्थ आहेत. मुर्तीचे रेखाटन मनोवेधक आहे. चेहऱ्यावरील भाव धीरगंभीर आहेत. शिल्पकाराच्या समर्थ भावाविष्काराची प्रचिती येण्याइतपत कला आविष्कार जीवंत वाटतो. उजवीकडेही अशा बुद्धांच्या सात मुर्ती आहेत, या सार्या मुर्तीही आसनस्थ असून छत्रधारी आहेत. विरोचन, अक्षोभ्य, रत्नसंभव, अमिताभ, अमोघसिद्ध, वज्रसत्व आणि वज्रराज असे हे सात मातुषी बुद्ध या लेण्यामध्ये आढळतात. या सभामंडपाच्यासमोर एक प्रचंड गाभारा आहे.

अंतराळातही काही मुर्तीशिल्पांचा आविष्कार आहे. इथले वैशिष्ट्य असे की गाभार्याला प्रदक्षिणा पथही आहे. या अगोदरच्या लेण्यात प्रदक्षिणा पथ नव्हता. हिनयान परंपरांचा प्रभाव होता. आता कलाकार महायान कलापरंपरेकडे वळलाय. अनेक बौद्ध जातक कथा त्याला मोहवू लागल्या. बौद्ध देवता, बोधिसत्व यांच्या रूपाने त्याला शिल्पीकरणाची चित्रीकरणाची प्रेरणा देणारी कथानक मिळाली. गाभार्यातील प्रचंड बौद्ध मुर्ती आपले लक्ष वेधून घेते. भूमिस्पर्श मुद्रेत ही मुर्ती आसनस्थ आहे. भव्यता डोळ्यात भरणारी आहे. मुर्तीचे आलेखन समर्थ आहे. दगडालाही जीवंतपणा देणारा भाव चेहर्यावर कोरण्याचे सामर्थ्य असलेल्या कलाकारांचे अस्तित्व इथे ठायी ठायी जाणवते. या लेणीतील पहिल्या आणि दुसऱ्या मजल्यावरील शिल्पाविष्कारही असाच समर्थ अभिव्यक्ती दर्शविणारा आहे.

वेरुळ

डॉ. प्रभाकर देव
आनंद माने

ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com

गतिमान शिल्पांचा अप्रतिम आविष्कार

वेरुळ लेणी समुहातील लेणी क्र १ ते १२ या मधील स्थापत्याची दिव्यता, भव्यता नजरेत भरली तसेच दिव्यत्वही जाणवले. पण यातील बहुसंख्य मुर्ती आसनस्थ किंवा ध्यानस्थच आहेत. गंधर्वयुगुलांचे शिल्पीकरणात काही गतिमानता दिसते. पुढच्या लेण्या विशेषतः लेणी क्र. १४, १५, १६, २१ आणि २९ या सर्व लेण्यामधील शिल्पाविष्कार अधिक गतिमान आहे. इथल्या सार्या बुद्धमुर्तींना गती आहे. असंख्य कथानक आहेत. दैवत कथा आहेत. पुराणकथा आहेत. या कथांना शिल्पबद्ध करण्यात अनामिक कलाकारांचे सारे सामर्थ्य पणाला लागले आहे.

हिंदु धर्मातल्या शेकडो दैवत कथांनी इथल्या कलाकाराला प्रोत्साहित केले. अप्रतिम कलाविष्कार घडला. सारे कलावैभवच निरनिराळे भावविश्व घेऊनच अवतरले. या मुर्तीतील हे भावविश्व समजुन घ्यायचे असेल तर त्या शिल्पांकनामागचे कथाविश्व समजले पाहिजे. लेणी क्र १४, १५, १७, १९, २०, २१, २२, २५, २६, २७ आणि २९ ही सर्व लेणी इसवी सनाच्या ६ व्या ७ व्या शतकात कोरली आहेत असे सामान्यपणे प्रतिपादले जाते. या सर्व लेण्यांमधून हे कथाविश्व भावरूप होऊन पाषाणातून जीवंत होऊन उठलेय.

वेरुळ

डॉ. प्रभाकर देव
आनंद माने

ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com

लेणी क्र १४ च्या सुरुवातीसच एक सुंदर असा शिल्पपट आढळतो. रावणानुग्रहाच्या मूर्तीचा. सारे रावणानुग्रहाचे कथानक मोठ्या समर्थपणे इथल्या शिल्पींनी शिल्पीत केलेय. या लेणीतल्या प्रत्येक मुर्तीतून कलाकारांचे आविष्कार सामर्थ्य प्रत्ययाला येते. या लेणीच्या मुखमंडपातून आत गेल्याबरोबर समोर ५४' x ५५' चा सभामंडप दिसतो. बारा प्रचंड खांब या मंडपात आहेत. गाभार्याच्या द्वारपट्टी बाजूस गंगा आणि यमुनेची प्रचंड शिल्पं आहेत. गंगा-यमुना शिल्पपरंपराचा प्रभाव गुप्तकला प्रभावातून सर्वदूर पसरला. महिषासूर मर्दिनीचे शिल्प येथील गाभा-यात दिसते.

या लेण्यातील सप्तमातृका शिल्पही वेधक आहे.

कैलासातील सप्तमातृका शिल्प बरेचसे भंगलेले आहे. तर इथे सारी सप्तमातृका शिल्प अत्यंत चांगल्या अवस्थेत आहेत. शिल्पाविष्कारातील गतिमानता, जीवंतपणा इथे जाणवतो.

मातृकाच्या जवळची बाळं निरनिराळ्या रूपात इथे आविष्कारीत झालीत. कुणी स्तनपान करीत असलेले कुणी कर्ण फुलांशी खेळत असलेले, सारे कसे जीवंत अविष्कारण. मातृकांच्या चेहऱ्यावरील भावही स्पष्ट पारदर्शक.

ब्राह्मनी माहेश्वरीचैव, कौमारी वैष्णवी तथा ।
वराहीच तथैन्द्राणी, चामुण्डी सप्तमातृका ॥

या श्लोकातील ब्राह्मणी हंसवाहिनी आहे. माहेश्वरी नंदीवाहिनी तर कौमारी मोरावर बसलेली आहे. वैष्णवीचे वाहन गरुड तर वराही चे रेडा. इंद्राणी हत्तीवर आरुढ झालीय तर चामुण्डी कोल्ह्यावर. ग्रंथिक परंपरांचा प्रभाव घेऊनच हा शिल्पाविष्कार झालेला असल्याने सप्तमातृकांची वाहनं घेऊनच इथल्या मुर्ती साकारल्या. या प्राण्यांचे शिल्पीकरणही अगदी वास्तव आहे.

या लेणीतला श्रेष्ठ शिल्पाविष्कार ' रावण कैलास पर्वत हलवतो' या शिल्पपटात पाहायला मिळतो. सारी कथा समर्थपणे सार्त्या बारकाव्यासह इथे दगडात शिल्पीत झालीय. रावणाच्या शरीरातील ओज, त्याने सारी शक्ती पणाला लावलीय हे त्याच्या ताणलेल्या पुष्ट स्नायुवरून दिसावे इतका समर्थ कलाविष्कार आहे. कैलास पर्वत हललाय हे सुचवणारे, शंकराला भितीने बिलगू पाहणारी पार्वती, भिऊ नको असा आश्वासक दिलासा देणारा शंकर, कैलासावरील इतरांची झालेली तारांबळ, असे अनेक प्रसंग इथे अजरामर झाले आहेत. महत्व या दैवत कथेला नाही. त्या कथेचं समर्थ अविष्कारण अचंबित करणारं आहे.

गतिमानतेची प्रचिती शिवतांडव नृत्यातून जेवढी येते तितकी इतरत्र क्वचितच जाणवेल. शिवपार्वतीची अक्षक्रीडाही विलोभनीय शिल्पांकन ठरते. अक्षक्रीडा करतानाचे चेहऱ्यावरील भावही इथल्या अनामिक कलाकारांच्या छल्ली हातोड्यातून नेमकेपणाने पाझरले. बुद्धिबळाचा पट मध्ये आहे. खेळी टाकताना काही तरी बिनसलेय आणि पार्वतीने रुसून तोंड फिरवलेय. शंकर तिची विनवणी करतोय. चेहऱ्यावरचे भाव बघा सारा प्रसंग आपल्यासमोर जीवंत उभा करतात. ही कथा शंकर पार्वतीची नाही. तिला दैवतकथेचे आवरण असले तरी ती काळाच्या धर्माच्या सीमा ओलांडून एका वेगळ्याच भावविश्वात पाहणाऱ्याला घेऊन जाते. हे सामर्थ्य आहे शिल्पकारांचे. हे वैभव आहे वेरुळचे. अशी अनेक स्थळं वेरुळच्या कलाविश्वात आहेत. ही स्थळं माणसाला खिळवून ठेवतात. कलासक्त मनाला साद घालतात.

दशावतार लेणी - दशावतार लेणी ही वेरुळ समुहातील १५ क्रमांकाची लेणी, आविष्काराच्या दृष्टीने ही लेणीतर महत्वाची आहेच पण ऐतिहासिक दृष्ट्याही तिला विशेष महत्व आहे. या लेणीच्या पश्चिमेकडील अर्धमंडपात आठव्या शतकातील एक शिलालेख आहे. राष्ट्रकूट राजा दंतीदुर्ग याने कोरवला आहे. या राजाने आपल्या सैन्यासह या लेणीला भेट दिल्याचा उल्लेख महत्वपूर्ण आहे. राष्ट्रकूट राजांची वंशावळ नोंदवणारा हा शिलालेख निरनिराळ्या छंदात बंदिस्त अशी सुंदर रचना आहे.

लेणीचा प्रमुख सभामंडप ३१' x २६' चा असून पूर्वाभिमुख मुखमंडप आहे. शंखनिधी, पद्मनिधीची भव्य शिल्पं लक्ष वेधून घेतात. या लेणीतही गंगा यमुना मुर्ती आहेतच. या सभामंडपातून उतरून आपण मुख्य लेणीकडे येतो. या लेणीच्या दुसऱ्या मजल्यावर एक प्रचंड मंडप दिसतो. या लेणीच्या या मंडपातील उत्तर व दक्षिण भिंतींवर अनेक शिल्पपटांची कला अभिव्यक्ती आहे. शैव आणि वैष्णव दैवतकथांशी संबंधित अनेक कथांना शिल्पकाराने इथे शिल्पबद्ध केलेय. समर्थ कलाविष्काराने अनेक प्रसंग सर्व भावानुष्कारासह इथे जीवंत रूप धारण करताना दिसतात.

सारे रस इथे ओथंबून वाहताहेत. उदाहरणच
द्यायचे तर अंधकासूर वध मुर्तीचे देता येईल. शिवाचे
रौद्ररूप अत्यंत समर्थपणे प्रकटलेय. पाषाणातूनच हा
रौद्ररस निर्माण करणारा अनामिक कलाकार
खरोखरच विश्वकर्माच असला पाहिजे.

वेरुळ

डॉ. प्रभाकर देव
आनंद माने

ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com

शिवतांडव नृत्याचाही असाच विस्मयकारी अवतार इथे आढळतो. सारा प्रसंग इतक्या समर्थपणे या पाषाणातून साकारतो की या पाषाणातही जीवंतपणाची जाणीव येते. मृदुंगावरील थाप प्रत्यक्ष कानावर पडते. बासरीचे मंजुळ स्वर ऐकू येऊ लागतात. शिवतांडवाचे पदन्यास जाणवू लागतात. उत्पत्ती पोषण आणि लयाचे हे तांडव अनादी अनंत अशा अद्भूत भावविश्वाची निर्मीती करते.

रौद्र, बिभत्स असा रस आविष्कार करणारा येथला शिल्पकार तेवढ्याच सामर्थ्याने शिव-पार्वती विवाह प्रसंगही शिल्पित करतो. विवाह तसा दैनंदिन जीवनातील एक प्रसंग. साऱ्या बारकाव्यांसहित तो इथे साकारतो. ब्रम्हदेवच पौरोहित्य करायला बसलाय. हिमालयाने कन्यादानासाठी प्रचंड जलकुंभ हाती घेतलाय. पार्वतीच्या चेहर्यावरचे भाव पाहण्यासारखे आहेत. असाच गंगावतरणाचा प्रसंगही येथे मूर्तरूप धारण करतोय. भगीरथाने आपल्या तपश्चर्येने गंगा पृथ्वीवर आणली. शिवाने ती आपल्या जटेमध्ये सावरली ही कथा इथे आविष्कारित झालीये.

डॉ. प्रभाकर देव
आनंद माने

www.esahity.com

गाभाऱ्याजवळ गणेशाची प्रचंड मूर्ती लक्ष वेधून घेते. गाभाऱ्यात प्रचंड शिवलिंग आहे. कुमार कार्तिकेयाची मूर्तीही सर्व वैशिष्ट्यासह इथेच साकारते. गजलक्ष्मीपट लिंगोद्भव शिव, त्रिपुरान्तक शिव, गजेंद्रमोक्ष या सारख्या कथांपासून ते अवतारकथांपर्यंत सारे देवतायनच येथे साकारते. या सर्वच मूर्तींच्या आविष्कारातले सामर्थ्य क्षणोक्षणी जाणवते. वेशभूषा, अलंकरण, केशभूषा लक्ष वेधून घेतात. प्रसंग शिल्पीत करण्याची या कलाकाराची हातोटी पाहून कलासक्त मन अचंबित होते.

वेरुळ

डॉ. प्रभाकर देव
आनंद माने

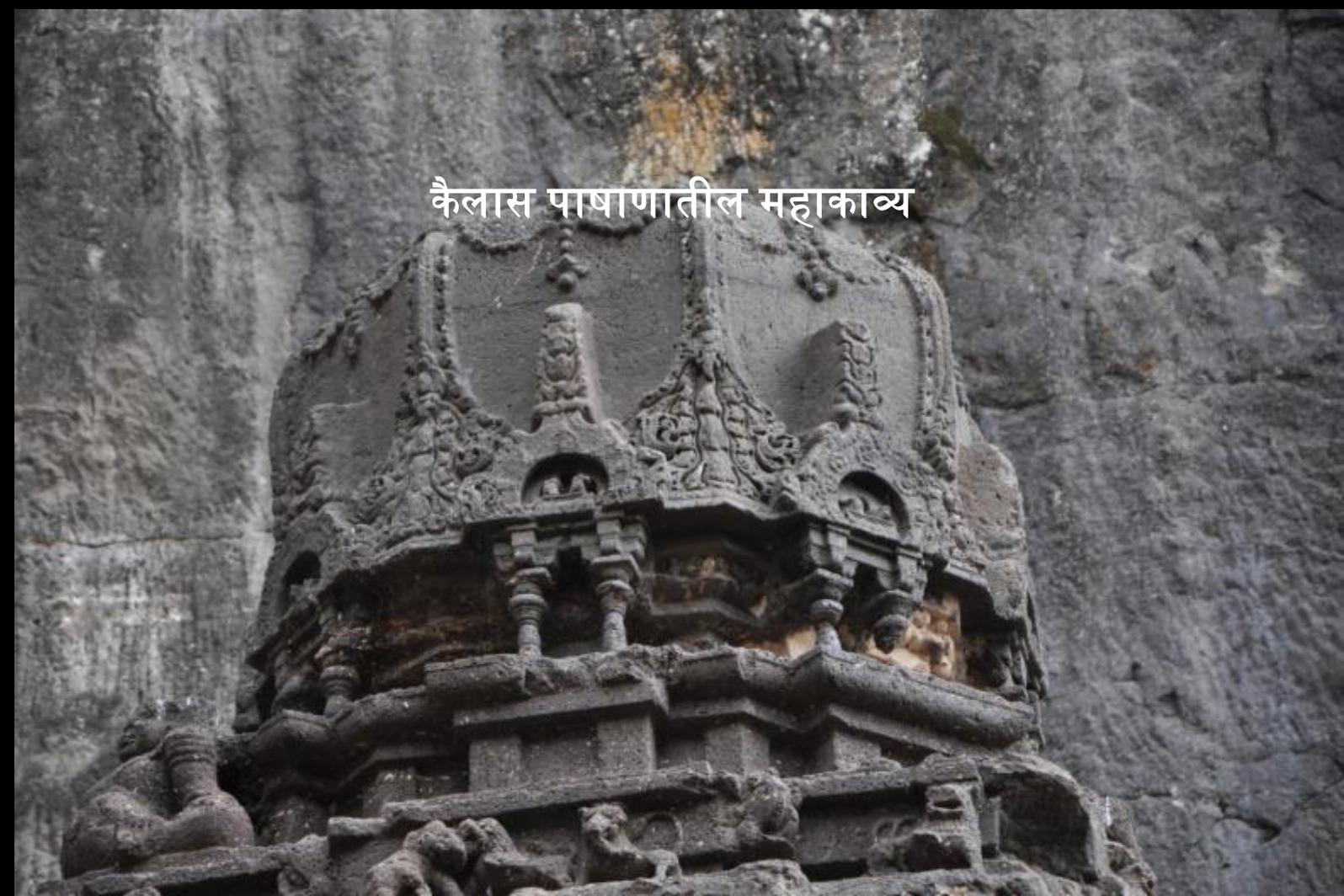

ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com

कैलास पाषाणातील महाकाव्य

वेरुळच्या शिल्पवैभवातील पाषाणातील महाकाव्य म्हणजे कैलास लेणी. जगातील आश्चर्यांत खरे तर याची गणना व्हावी. इतर लेण्यांपेक्षा याचा बाज वेगळा आहे. इतर लेण्या डोंगर पोखरून तयार झाल्या तर कैलास लेणी अखंड कातळ खोदून 'आधी कळस मग पाया' या अभूतपूर्व पद्धतीने शिल्परथपतीच्या आविष्कारातून साकारली. प्रचंड कातळातून अखंड मंदिर कोरण्याचा हा प्रकार एकमेवाद्वितीय! या प्रचंड मंदिराच्या भिंतीवरील शिल्पाविष्कार तर वेरुळच्या लेण्यातील सर्वोत्कृष्ट कलाकृती.

कथाविषय जरी पूर्वीच्या लेण्यांतील दैवतकथा सारखा असला तरी इथले शिल्पांकन अधिक समर्थपणे झालेले. ही सारी वास्तूच एखाद्या भव्य प्रासादासारखी भासते.

दारात दोन्ही बाजूंस प्रचंड हत्ती झुलत आहेत. लेण्याच्या भिंतींवर सर्वच ठिकाणी अप्रतिम शिल्पाविष्कार आढळतो. अष्ट दिक्पाल, सप्तमातृका, गंधर्व-किन्नरांची दाटी तर आहेच गंगा, यमुना वाघ, सिंह, हत्ती यांचे शिल्पांकनही स्तिमीत करणारे आहे. आपण कैलासात शिरल्याबरोबर रावण कैलास पर्वत हलवतोय हा प्रसंग खूप विस्ताराने येथील एका शिल्पपटात साकारलेला दिसतो. या कथानकापेक्षा कलाकाराचे अभिव्यक्तीसामर्थ्य कलासक्त मनाला अधिक भुरळ पाडते. छत्री हातोड्याच्या टणत्काराने किती हळुवारपणे असंख्य प्रसंग यात आविष्कारले आहेत. पाषाणातील जिवंत शिल्प म्हणतात ते याला! गतिमानता दिसते ती इथे. अनेक भावांचे दर्शन होते ते या पाषाणातून. निर्जीवातून सजीवांपेक्षाही अधिक सामर्थ्याने हे पाषाण भावदर्शन घडवतात. गजलक्ष्मी, महिषासूरमर्दिनी, गोवर्धनगिरिधारी अशी एकापेक्षा एक सरस शिल्पे येथे साकारली आहेत.

गंगा, यमुना आणि सरस्वती
यांना दिलेले मूर्तीरूप अत्यंत
प्रभावी आणि विशालकाय आहे.

लंकेश्वरातील सारा शिल्पाविष्कार अनेक दैवतकथांना शिल्परूप देतो. नृसिंह अवतार शिल्प, उमेची पंचाग्नी साधना, शंकराचा तिसरा डोळा, शिवतांडवनृत्याविष्कार अशा असंख्य कल्पना येथे मूर्तरूप धारण करतात.

कैलासाच्या शिल्पवैभवाचा श्रेष्ठतम आविष्कार प्रदक्षिणापथातील शिल्पसज्जातून घडतो. रावणाची शिवोपासना, शिवपार्वती द्यूतक्रीडा, मार्कंडेयकथा, अंधकासूरवधकथा, शिवपार्वती विवाह असे अनेक प्रसंग प्रचंड शिल्पाविष्कारातून येथील शिल्पसज्जात साकारतात. विवाहोत्सुक नववधूच्या चेहऱ्यावरील भाव आणि एकूणच वागण्यातील सारा अविर्भाव शिल्पकाराने मोठ्या हळुवारपणे कोरलाय. शिवाने पार्वतीचा हात हाती घेताच ती मोहरली आहे. लाजली आहे ही स्त्रीसुलभ लज्जा कलाकाराने मोठ्या प्रभावीपणे अभिव्यक्त केली आहे.

कलाकार जीवनाचा सूक्ष्म अभ्यासक असतो त्याला दैनंदिन जीवनातील वागण्यातील खाचाखोचा अचूक समजलेल्या असतात. जीवनाचे आकलन असलेल्या कलाकारांकडूनच अशी समर्थ अभिव्यक्ती घडते. पार्वती लाजलीय हे तिच्या चेहऱ्यावरून जसे दिसते तसेच तिच्या हालचालीही सूचक आहेत. ती आपल्या पायाचा अंगठा उजव्या पायावर हळुवारपणे घासते. पण असा काहीतरी चाळ लज्जीत अवरथेतच होतो हे काही सांगण्याची गरज नसते. हा भावविष्कार हे वेरुळचं खरं वैभव आहे.

वेरुळातील कैलासात पाषाणातील महाकाव्याची अनुभूती येते ती अशा असंख्य काव्यशिल्पांतून.

तसं म्हटलं तर देवतामूर्तीच्या शिल्पांकनात कलाकाराला फारसे अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य नसते. पारंपरिक आणि ग्रांथिक संकेतानुसार कलाकार ही अभिव्यक्ती घडवतो. पण कलाकाराच्या प्रतिभेतील काव्य अभिव्यक्त होते ते दैवतकथांच्या शिल्पांकनातून. सारे भाव आपल्या ताकदीने प्रकट होतात. मग ती कथा तारकासूरवधाची असो किंवा वराहावताराची.

उमा शंकराची कथा येथे अशीच मोठ्या हळुवारपणे साकारली.

मूळ दैवतकथा अशी. उमेची परिक्षा घेण्यासाठी म्हणे शंकराने एकदा ब्रम्हचार्याचे रूप धारण केले आणि तो पार्वतीसमोर “भिक्षां देही” म्हणून जाऊन उभा राहिला. पार्वतीने त्याला जवळच्या सरोवरात स्नान करून घेण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे ब्रम्हचारीरूपी शंकर सरोवरात उतरला. तेथे एका मगरीने त्याचा पाय पकडला. तो मदतीसाठी उमेला साद घालतो. उमा त्याच्या मदतीला येते. त्याला हाक देते आणि त्याच्या हाताला धरून त्याला बाहेर काढते.

हा सारा प्रसंग या पाषाणातून मोठ्या मोहकपणे सार्या कलासामर्थ्यासहित कलाकाराने कोरलाय. येथे पार्वती ब्रम्हचार्यासला कोणता हात देते पहा. तो तिचा डावा हात आहे कारण भारतीय परंपरेनुसार उजवा हात फक्त आयुष्याच्या जोडीदाराचे हातीच पाणिग्रहणाच्या वेळी द्यायचा म्हणून उजवा हात परपुरुषाचे स्पर्शापासूनही दूर ठेवायचा. ही परंपरा दैवतकथा आणि शिल्पकला याची जाण असेल तर कळेल नाहीतरी उमा डावखोरी होती म्हणून तिने डावा हात पुढे केला असे म्हणायला आमच्यातले काही कमी करणार नाहीत.

सांगण्याचं तात्पर्य हे की वेरुळचे शिल्पवैभव पहायचं म्हणजे कुठल्यातरी देवळाच्या दर्शनाला किंवा मौजमजा करण्यासाठी म्हणून ट्रिपला जाणं नव्हे. येथील शिल्पांचा आस्वाद घेण्यासाठी भारतीय परंपरेची जाण असणं देखील तेवढंच महत्वाचं आहे. कारण या परंपरा, चालीरीती दैवतकथांच्या आवरणातून डोकावतात. आनंद, दुःख, विस्मय, राग, लोभ, क्रोध या सार्या भावनांचं शिल्पीकरण पाहणं म्हणजे वेरुळच्या कलावैभवाचा आस्वाद घेणं ठरेल.

कैलासातील रावणानुग्रहाची रचनाही मनोवेधक आहे. शिवाच्या अनेक प्रतिमा कैलासात कोरलेल्या आढळतील.

कैलासातील मुख्य गाभाराही अति विशाल आहे. गर्भगृहाच्या द्वाराशी द्वारपालशिल्पं आहेत. लिंगोद्भव मूर्तीब्रम्ह आणि अशी बरीच शिल्पं इथं आढळतील. कैलासातील छतावर अजिंठ्यासारखेच चित्रकाम असावे. तसे सूचित करणारा पुरावा येथे आढळतो. वेरुळलाही चित्राविष्कार घडला असावा. कैलासाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे रामायण महाभारत शिल्पपट होय. कैलासातील उत्तर आणि दक्षिण बाजूने हे शिल्पपट आहेत. भव्य आकारातील कलाविष्कार घडवणारा इथला अनामिक शिल्पकार लहान आकारातले शिल्पपटदेखील तितक्याच ताकदीने मांडतो. चित्रकलेसारखी ही शिल्पकला आहे. सारे रामायण-महाभारत सांगणारी.

रामायण कथा

महाभारत कथा

कैलासातून पाय बाहेर निघतच नाही. आपण त्या कलाविष्कारात हरवून बसलेलो असतो. रामेश्वर आणि इतर लेणी पुढे असतात. शेवटच्या टप्प्यातील जैन लेणी साद घालत असतात. राष्ट्रकूटनृपती अमोघवर्ष याने जैन दैवत परंपरेतील ही लेणी खोदवली. पार्श्वनाथ, वृषभनाथ, बाहुबली आणि इतर अनेक तिर्थंकरांच्या धीरगंभीर मूर्तींच्या आविष्कार येथे घडतो. याशिवाय मातंगी, सिद्धाथिका, याच्यारूपाने श्रेष्ठतम कलाविष्कार येथे घडलाय. एकूण काय तर सारे वेरुळ म्हणजेच पाषाणात लिहिलेलं एक काव्यच आहे.

हे काव्य वाचता येत असेल तरच त्याचा आस्वाद घेता येईल. कला अभिव्यक्तीची जाण येईल. कलाविष्काराचे सामर्थ्य जाणवेल. दिव्यत्वाची प्रचिती येईल. आणि आपण नतमस्तक होऊ. त्या कलाकारांपुढे ज्यांनी हे कलाविश्व निर्मिले. दिव्यत्वाची प्रचिती दिली.

॥ दिव्यत्वाची जेथ प्रचिती,
तेथे कर माझे जुळती॥

वेरुळ

डॉ. प्रभाकर देव
आनंद माने

ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com

चला जादू करू या !

लोक वाचत नाही, वाचत नाहीत म्हणून नुसतं बोलत रहाण्यात काही अर्थ नाही. लोकांनी आणि विशेषतः नव्या पीढीतील तरुणांनी वाचावं म्हणून आपण काय करू शकतो?

वेरुळच्या सौंदर्याची जाण देणारं इतकं सुंदर पुस्तक आपण वाचलंत. असं चांगलं पुस्तक कोणाला नाही आवडणार? ते इतरांनी वाचावं अशी इच्छा असेल तर आपल्या मित्रांना फ्रॉरवर्ड करायला हवं. अशी सुंदर सुंदर पुस्तकं ई साहित्य प्रतिष्ठान दर आठवड्याला निर्माण करत असतं. आपण ती वाचता का? आणि इतरांना वाचायला देता का? इतिहास, समाज, शिक्षण, शास्त्र, कला, विनोद, भावकथा, कादंबरी, कविता, प्रवासवर्णनं, बालसाहित्य, व्यक्तीचित्रणं, अध्यात्म, अभिजात साहित्य.... सारं सारं आपल्या मित्रांना आणि नातेवाईकांना वाचायला द्या. अगदी विनामूल्य. यातूनच वाचन संस्कृती वाढील लागेल.

आपल्या ओळखीच्या सर्व मराठी माणसांचे ई मेल आय डी आम्हाला पाठवा. आपल्या ओळखीच्या लेखक कवींना आमच्याबद्दल सांगा.

लोक वाचत नाही, वाचत नाहीत म्हणून नुसतं बोलत रहाण्यात काही अर्थ नाही. त्यासाठी आपणच काही तरी हालचाल करायला हवी. मराठीत पुन्हा एकदा वाचन संस्कृती रुजवायची आहे. त्यासाठी आमचे हात बळकट करा. निदान एवढं तर नक्कीच करू शकता. फक्त बारा ई मेल आय. डी. आम्हाला पाठवा.

चला... जादू करू या!

आमचा ई मेल पत्ता : esahity@gmail.com

